

वर्णांची संख्या तीन की चार?

१

हिंदूंच्या सर्व वर्गातील लोक त्याचप्रमाणे युरोपियन ग्रंथकार असे सर्रासपणे मानीत आलेले आहेत की, हिंदी-आर्य समाजात अगदी प्रथमपासून चार वर्ण होते. शूद्र हे क्षत्रिय होते हा सिद्धांत मागील प्रकरणात मांडलेला आहे. तो सिद्धांत जर मान्य केला तर असा निष्कर्ष काढावा लागतो की चार वर्णांबद्दलचा सिद्धांत चुकीचा ठरतो. कारण हिंदी-आर्य समाजात एकेकाळी ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे फक्त तीन वर्ण अस्तित्वात होते. एवच चार वर्णांचा सिद्धांत एक प्रश्न सोडवितो, त्याचप्रमाणे तो दुसराही प्रश्न उपस्थित करतो. चार वर्णांच्या सिद्धांताचे महत्त्व कोणाला कळून येवो अगर न येवो, तो सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे, असे मला वाटते. हिंदी-आर्य समाजात फक्त तीन वर्ण अस्तित्वात होते, हा सिद्धांत मी यशस्वी रीतीने सिद्ध करून दाखविला नाही, तर शूद्र हे क्षत्रिय होते हा जो मी सिद्धांत मांडलेला आहे तो मी निःसंशयपणे सिद्ध केलेला आहे, असे म्हणता येणार नाही. म्हणून फक्त तीन वर्ण अस्तित्वात होते हा सिद्धांत स्पष्ट करणे आवश्यक आहे, याची मला पुरी जाणीव आहे.

शूद्र हे क्षत्रिय होते हा सिद्धांत मांडून मी एक नवे संकट उत्पन्न केलेले आहे. कारण त्या सिद्धांताच्या जोरावर मी मुख्य प्रश्न सोडविण्याची अनुकूल परिस्थिती उत्पन्न केली खरी, पण त्या सिद्धांतामुळे वर्ण तीन होते की चार होते असा वर्णांबद्दलचा एक नवा प्रश्न उपस्थित होतो. ही सारी घटना दुर्दैवाची वाटते. तरी पण सुदैवाची अशी एक गोष्ट आहे की, हिंदी आर्य समाजात फक्त तीन वर्ण अस्तित्वात होते, हे सिद्ध करण्यास भरभक्कम व मुद्देसूद पुरावा उपलब्ध आहे.

या बाबतीत मला विश्वसनीय वाटणारा पहिला पुरावा खुद्द ऋग्वेदात सापडतो. ऋग्वेदाच्या काळात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात नव्हती, असे काही विद्वानांचे म्हणणे आहे. ऋग्वेद लिहून झाल्यानंतर पुष्कळ काळाने ऋग्वेदात पुरुषसूक्त घुसडण्यात आले, या मतावर सदर विद्वानांची सारी भिस्त असल्यामुळे वर्णव्यवस्था अस्तित्वात नव्हती असे त्यांनी आपले मत बनविलेले आहे. पुरुषसूक्त हे ऋग्वेदात बऱ्याच काळानंतर घुसडण्यात आले, हे मत जरी मान्य केले तरी ऋग्वेदाच्या काळात वर्णव्यवस्था नव्हती, हे मत मान्य करणे शक्य नाही. वर्णव्यवस्था ऋग्वेदाच्या काळात नव्हती या मताला ऋग्वेदातच मुळी आधार मिळत नाही. कारण, पुरुषसूक्ताचा विचार क्षणभर बाजूला सोडून जर ऋग्वेदाकडे आपण दृष्टी फेकली तर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्याबद्दल एकदा नव्हे तर अनेकदा ऋग्वेदात उल्लेख

आलेला आहे असे आपणास दिसून येईल. ब्राह्मण हा एक निराळा वर्ण आहे, अशा अर्थाने ब्राह्मण हा शब्द ऋग्वेदात पंधरा वेळा वापरलेला आढळतो. क्षत्रिय हा एक निराळा वर्ण आहे, या अर्थाने क्षत्रिय हा शब्द ऋग्वेदात नऊ वेळा वापरलेला आढळतो. परंतु शूद्र हा एक निराळा वर्ण आहे, असा ऋग्वेदात एकदाही उल्लेख केलेला आढळत नाही, हे विशेष महत्त्वाचे आहे. शूद्र हा जरा निराळा वर्ण अस्तित्वात असता तर त्याचा उल्लेख करण्यात ऋग्वेदाला कोणतीही आडकाठी नव्हती. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन ऋग्वेदापासून या बाबतीत खरा निष्कर्ष काढावयाचा तर ऋग्वेदाच्या काळात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात नव्हती हा तो निष्कर्ष आहे; तर त्याकाळी फक्त तीन वर्ण म्हणून समजण्यात येत नसे असा तो खरा निष्कर्ष काढता येईल.

मला या बाबतीत विश्वसनीय वाटणारा दुसरा पुरावा शतपथ ब्राह्मण व तैत्तिरीय ब्राह्मण या दोन ब्राह्मण ग्रंथांत सापडतो. फक्त तीन वर्णांची उत्पत्ती कशी झाली याची माहिती या दोन्ही ग्रंथांत सापडते. शूद्र हा चवथा वर्ण कसा उत्पन्न झाला याची त्या ग्रंथात माहिती नाही.

शतपथ ब्राह्मणात खालीलप्रमाणे म्हटलेले आहे (Muir, Vol. I, p.17) -

(२) १-४-११ - 'भूः' असा उद्गार काढून प्रजापतीने पृथ्वी उत्पन्न केली. 'स्वः' असे उद्गार काढून त्याने आकाश उत्पन्न केले. ही सृष्टी म्हणजे वर सांगितलेली जगो होत. या सर्वांबरोबर अग्नी ठेवण्यात येतो. 'भूः' असे म्हणून प्रजापतीने ब्राह्मण उत्पन्न केला. 'भुवः' म्हणून त्याने क्षत्रिय उत्पन्न केला आणि 'स्वः' म्हणून त्याने वैश्य उत्पन्न केला. या सर्वांबरोबर अग्नी ठेवण्यात आला. 'भूः' म्हणून प्रजापतीने स्वतःला उत्पन्न केले. 'भुवः' म्हणून त्याने संतती उत्पन्न केली. 'स्वः' म्हणून त्याने जनावरे उत्पन्न केली. हे जग प्रजापती, संतती व जनावरे यांचे मिळून झालेले आहे. या सर्वांबरोबर अग्नी ठेवण्यात आला.

तैत्तिरीय ब्राह्मणात खालीलप्रमाणे म्हटलेले आहे (Quoted by Muir, Vol. I, p.17) -

(३) १२-९-२ - "हे सर्व जग ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केलेले आहे. वैश्य वर्गाला ऋक् श्लोकापासून उत्पन्न केले असे लोक म्हणतात. यजुर्वेद हे गर्भाशय आहे व त्यातून क्षत्रियाला निर्माण केले असे ते म्हणतात. ब्राह्मणाचे उत्पत्तिस्थान तोच वेद होय. प्राचीन काळच्या लोकांनी ही गोष्ट प्राचीन काळच्या लोकांना सांगितली."

हा घ्या माझा पुरावा. ऋग्वेदापासून काढलेले सार आणि ब्राह्मण ग्रंथांपासून घेतलेले उतारे यांना एकत्र करून माझा पुरावा तयार झालेला आहे. येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की ब्राह्मण ग्रंथ हे वेदांइतकेच प्रमाणभूत ग्रंथ समजले जातात. ऋग्वेद, शतपथ ब्राह्मण व तैत्तिरीय ब्राह्मण यात असे स्पष्ट व स्वच्छ म्हटलेले आहे की, फक्त तीन वर्ण अस्तित्वात होते. शूद्र हा निराळा व स्वतंत्र वर्ण उत्पन्न झालेला नव्हता आणि त्याला चवथा वर्ण म्हणून समजावे ही कल्पना सुद्धा कोणाला सुचलेली नव्हती, असे या तीन ग्रंथांवरून स्पष्ट होते. प्रथमतः तीन वर्ण अस्तित्वात होते आणि शूद्र हा दुसऱ्या वर्णाचा (क्षत्रिय) केवळ एक भाग

होता असे जे माझे म्हणणे आहे, त्याला पुष्टी देणारा दुसरा उत्तम पुरावा मी वर मांडलेल्या पुराव्याशिवाय कोठे सापडणे शक्य वाटत नाही.

२

माझ्या म्हणण्याला टेकू देणारा दुसरा पुरावा कोणत्या प्रकारचा आहे, हे मी वर स्पष्ट केलेले आहे. या बाबतीत विरुद्ध पुरावा काय आहे हो पाहू या. प्रथमपासून चार वर्ण अस्तित्वात होते, असे ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात म्हटलेले आहे. मी मांडलेला पुरावा व पुरुषसूक्ताचा पुरावा यांपैकी कोणता पुरावा बरोबर व ग्राह्य समजावा व वर्ण तीन होते की चार होते हा प्रश्न कसा सोडवावा हे आता पाहू. मीमांसेचे नियम लागू करून हा प्रश्न सोडविता येणार नाही. मीमांसेच्या नियमांच्या आधारे जर आपण या प्रश्नाकडे पाहू लागलो तर चार वर्ण अस्तित्वात होते हे पुरुषसूक्ताचे म्हणणे व तीन वर्ण अस्तित्वात होते हे शतपथ ब्राह्मण व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांचे म्हणणे ही दोन्ही म्हणणी खरी धरावी लागतील, अशी ही चमत्कारिक परिस्थिती आहे. काळवेळ, सचोटीची दृष्टी इत्यादी गोष्टींवर भर देऊन आपणाला हा प्रश्न ऐतिहासिक दृष्टीने सोडवावा लागेल. येथे विचार करण्यासारखा प्रमुख प्रश्न असा उत्पन्न हातो की, पुरुषसूक्त हा मूळच्या ऋग्वेदात घुसडून दिलेला भाग आहे की काय? एकंदर ऋग्वेदातील भाषा व पुरुषसूक्ताची भाषा यातील फरक लक्षात घेतला तर सूक्त ऋग्वेदात घुसडलेला भाग आहे असे वाटते. सूक्त हे बरेंच अलीकडे रचलेले असावे असे वर्ण विद्वानांचे मत आहे. या बाबतीत कोलब्रुक खालीलप्रमाणे म्हणतो, (Quoted by Muir, Vol. I. p. 13) -

“ते वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले स्तवन (पुरुषसूक्त) भाषा, वृत्त व शैली या दृष्टीने ते ज्या इतर प्रार्थनामय भागांशी संलग्न झालेले आहे त्या भागापासून फार निराळ्या स्वरूपाचे आहे. त्याचा सारा नूर आधुनिक पद्धतीचा आहे, हे नक्की; संस्कृत भाषेची चांगली वाढ झाल्यानंतर आणि त्या भाषेचे व्याकरण व नादमाधुर्य ही आपापल्या उत्कर्ष बिंदूला पोहोचली त्यानंतर ते स्तवन रचण्यात आलेले असावे. संस्कृत भाषा जेव्हा वन्य व गावठी होती तेव्हा वेदातील असंख्य स्तवने व प्रार्थना त्या भाषेत रचल्या गेल्या. ती भाषा सुधारत सुधारत शेवटी ती अत्यंत मनोवेधक, नादमधुर झाली तेव्हा अशा सुधारलेल्या पवित्र व शिष्ट पौराणिक कविता (पुराणे व काव्ये) रचल्या गेल्या. संस्कृत भाषेची इतकी समृद्ध व उन्नत अवस्था झाल्यानंतर वेद जे आजच्या स्थितीत दिसतात त्या स्थितीत त्यांची जुळणी करण्यात आली. पुरुषसूक्ताचे अंतरंग पाहिले तर वरील परिस्थिती खरी आहे, असे वाटू लागते.”

या बाबतीत प्रो. मॅक्स मुल्लर यांचे मत खालीलप्रमाणे होते (Quoted in Muir, Vol. I, p. 13) -

“उदाहरणार्थ, १० व्या मंडलातील ९० वी ऋचा ही नादमाधुर्य व एकंदर स्वरूप यांच्या दृष्टीने आधुनिक आहे याबद्दल थोडासासुद्धा संशय नाही. तीन यज्ञसमारंभाबद्दलचे खूप उल्लेख आहेत. तीत तत्त्वज्ञानविषयक पारिभाषिक शब्द वापरलेले आहेत. वसंत, ग्रीष्म,

शूद्र पूर्वी कोण होते? - १४३

